

ЗА РУБЕЖЕМ

УДК 373.6(73)

Ю. В. ГРЕГОРАЩУК

ФОРМИ І МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ В СТАРШІЙ ШКОЛІ США

Висвітлено історію виникнення основних систем навчання та охарактеризовано особливості розвитку класно-урочної системи як провідної форми організації навчання в загальноосвітніх школах США. Описано особливості уроку як основної форми навчання, а також розглянуто інші форми навчання, що використовуються в цій країні. Проаналізовано найбільш популярні методи навчання, приділено особливу увагу методу проєктів, бесіди та самостійній роботі в групах. Вказано на новітні засоби навчання, що все більше використовуються у старшій школі США.

Ключові слова: класно-урочна система, форми навчання, методи навчання.

Ю. В. ГРЕГОРАЩУК

ФОРМЫ И МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ В СТАРШЕЙ ШКОЛЕ США

Отражена история возникновения основных систем обучения и охарактеризована классно-урочная система как ведущая форма организации обучения в общеобразовательных школах США. Описаны особенности урока как основной формы обучения, а также рассмотрены другие формы обучения в этой стране. Проанализированы наиболее популярные методы обучения, уделено особое внимание методу проектов, беседе и самостоятельной работе в группах. Указано на новейшие средства обучения, которые все более используются в старшей школе США.

Ключевые слова: классно-урочная система, формы обучения, методы обучения.

Y. V. HREHORASHCHUK

USA HIGH SCHOOL TEACHING FORMS AND METHODS

History of the basic teaching systems has been reflected in the article. Lesson is described as the leading form of teaching in the secondary USA school. Other teaching forms which are used at USA high school have been considered in the article. Special attention is paid to the basic teaching methods at USA high school. The most popular methods of teaching have been analysed, attention being paid to the method of projects, conversation and independent work in groups. The newest teaching facilities which become really popular at USA high school have been described in the article.

Key words: universal teaching system, teaching forms, teaching methods.

За останні роки чимало зарубіжних вчених-педагогів і практиків (П. Гурман, Ж. Гудлед, Ф. Клейн та ін.) вважають за необхідне докорінну модернізацію шкільного навчання. Більшість з них наполягають на індивідуалізації процесу навчання, зменшенні наповнюваності класів, скороченні навчального тижня та вдосконаленні класно-урочної системи, а також перегляді

шкільних навчальних програм щодо перевантаження її навчальним матеріалом та ліквідації так званого енциклопедизму знань [9]. Пошук нових моделей навчання в загальноосвітніх школах ґрунтується на елементах досвіду попередніх дослідників у цій галузі.

Мета статті – висвітлити історію виникнення основних систем навчання, проаналізувати особливості провідних форм, методів та засобів навчання в старшій школі США.

Загальні форми організації навчання часто називають організаційними системами навчання. Найстаршою формою навчання, яка бере свій початок у глибокій давнині, є індивідуальна. Суть її полягає в тому, що учитель спілкується з учнем «сам на сам», учень виконує завдання індивідуально. Прикладом безпосередніх та індивідуальних контактів учителя з учнем у сучасних умовах є репетиторство [11].

Появу нової форми організації – групового (колективного) навчання дітей відносять до XVI ст. Вона є зародком популярної нині класно-урочної системи навчання. Теоретичне обґрунтування цієї системи, що розвивається та вдосконалюється донині, належить чеському педагогові Я. А. Коменському (XVII ст.). Класно-урочна система витримала приблизно 450-річні випробування часом і є найбільш поширеною формою організації навчання в школах багатьох країн світу, зокрема й США. Істотний внесок у її розвиток зробили видатні педагоги Й. Г. Песталоцці, Й. Ф. Гербарт, А. Дістервег, К. Д. Ушинський та ін. [12].

Особливостями класно-урочної форми є: постійний склад учнів приблизно одного віку і рівня підготовки (клас); кожний клас працює відповідно до свого річного плану (планування навчання); навчальний процес здійснюється у вигляді окремих взаємопов'язаних елементів (уроків); кожний урок присвячується лише одному предметові (монізм); уроки постійно чергуються (розклад); керівна роль належить учителю (педагогічне управління); застосовуються різні види і форми пізнавальної діяльності учнів (варіативність діяльності).

Класно-урочна форма організації навчання має істотні переваги над іншими формами, зокрема індивідуальною: більш чітка організаційна структура; економність, оскільки учитель працює одночасно з великою групою учнів; сприятливі передумови для взаємного навчання, колективної діяльності, виховання і розвитку учнів. Проте є і недоліки: орієнтація на «середнього» учня, відсутність умов для проведення індивідуальної навчально-виховної роботи з учнями та ін. [11].

Наприкінці XIX ст. розпочалися активні пошуки шляхів удосконалення класно-урочної системи. Вони проводилися у двох напрямках: пошуку нових систем навчання і шляхів удосконалення, модифікації і модернізації класно-урочної системи згідно з новими вимогами суспільства і досягненнями психолого-педагогічної науки.

Першою спробою модернізації класно-урочної системи була белл-ланкастерська система взаємного навчання або «моніторіальна система», яка використовувалась у школах Англії, Індії, а пізніше в Росії, там, де не вистачало вчителів, або у малокомплектних школах. Автори цієї системи А. Белл і Дж. Ланкастер запропонували використовувати у ролі викладачів самих учнів. Старші учні (монітори) під керівництвом учителя опрацьовували матеріал самостійно, а потім, отримавши відповідні інструкції, навчали своїх молодших товаришів. Разом з тим белл-ланкастерська система взаємного навчання не набула широкого поширення, оскільки недоліки в організації обумовили низький рівень підготовки учнів.

У кінці XIX – початку XX ст. особливої актуальності у подальшій розробці організаційних форм навчання набуває питання індивідуалізації навчання учнів з урахуванням рівня розумового розвитку [11].

Так, на хвилі критики класно-урочної системи навчання через відсутність умов для індивідуалізації та «абстрактну однорідність змісту навчання» виникає наступна спроба її вдосконалення, яка втілилась у батівській системі (за назвою м. Батавія у США), що була заснована Дж. Кеннеді. В умовах батівської системи навчання відбувається розподіл занять на дві частини. Перша частина – урочна робота з класом, а друга – індивідуальні заняття з тими учнями, які відстають від загальноприйнятих норм, або з тими, хто бажає поглибити свої знання [6, с. 16].

Одночасно з батівською системою навчання у Європі набуває поширення маннгеймська система (за назвою м. Маннгейм у Німеччині), автором якої є Й. Зіккенгер. Суть її полягає в тому, що учнів, залежно від їх здібностей та успішності, розподіляли в класах на слабких, середніх і сильних. Відбір здійснювався на основі спостережень, результатів психометричних обстежень, характеристик учителів та екзаменів. За відсутності уроків навчальні класи

перетворювались на предметні «лабораторії», кожен учень працював самостійно, виконував тижневі, місячні завдання («підряди») відповідно до своїх індивідуальних можливостей, а вчителі консультували і контролювали їх.

Елементи цієї системи збереглися в Австралії та США, де в школах створюються класи більш здібних і менш здібних учнів. Маннгеймська система стала основою для створення шкіл різного типу в Англії, куди набирають учнів за результатами тестових іспитів після закінчення початкових класів

На початку XX ст. в Європі та США було апробовано чимало систем навчання, спрямованих на забезпечення індивідуальної активної самостійної навчальної діяльності учнів. Найбільш радикальною серед них була форма навчання, що отримала назву «Дальтон-план». Уперше вона була застосована у 1905 р. учителькою Оленою Паркхерт в американському місті Дальтон [11].

Ця система ґрунтується на забезпеченні кожного учня можливістю працювати індивідуально, згідно зі своїм темпом. Загального плану (розкладу) занять не було, колективна робота проводилась протягом години, решту часу учні вивчали матеріал індивідуально, звітуючи про виконання кожної теми перед учителем відповідного предмета [3, с. 324–329]. В історію педагогіки ця система також ввійшла під назвою «лабораторна», або «система майстерень», оскільки замість класів у школі створювалися лабораторії і предметні майстерні.

Незабаром виявилось, що така організація навчання призводить до зниження рівня підготовки учнів, зменшення відповідальності за результати своєї діяльності. Через це Дальтон-план не прижився в жодній країні світу. Проте це не означає, що Дальтон-план не мав позитивних сторін. Очевидними його перевагами було те, що він дозволяв пристосувати темп навчання до реальних можливостей учнів, привчав їх до самостійності, розвивав ініціативу, пошуки раціональних методів роботи, відповідальність [11].

У 1918 р. в Німеччині поширюється «Ієна-план» німецького педагога, професора Ієнського університету П. Петерсена. Під час організації занять за «Ієна-планом» учні об'єднувались у різновікові групи, самостійно працювали за інтегрованими програмами та індивідуальними планами. Спеціальні заняття проводились лише для вироблення необхідних навичок і загального ознайомлення з матеріалом. Система П. Петерсона визнає унікальність кожної дитини, її право розвивати свою особистість. Цінність цієї методики полягає в тому, що до навчального процесу залучались батьки, які нарівні з учителями брали активну участь у шкільному самоврядуванні [6, с. 117].

У США в першій чверті XX ст. виникає проектна система навчання, друга назва якої «метод проєктів». Передбачалося, що вона забезпечить велику самостійність учнів в навчальному процесі. Навчальна робота замінювалася організацією практичної діяльності учнів. Учні пропонувалися розробка проєктів промислового або побутового призначення, довкола яких і будувалася їх навчально-пізнавальна діяльність. Як самостійна форма навчальної роботи така система, звичайно, не могла забезпечити системного, поступального накопичення знань, їх змістовності, глибини і науковості, розвиваючої і виховної функції.

Лекційно-семінарська система з'явилася разом із зародженням університетської освіти. Вона представлена лекціями, семінарами, практичними і лабораторними заняттями, консультаціями і практикою за фахом. У 50–60-і роки XX ст. американський професор Л. Трамп зробив спробу модифікації лекційно-семінарської системи для використання її в шкільній практиці. Ця система одержала назву «плану Трампа». Перенесення вузівської системи відміняло класно-урочну [12]. Суть плану як системи полягає в максимальній індивідуалізації навчального процесу на основі використання технічних засобів, поєднанні індивідуального навчання з колективною роботою учнів. На думку Л. Трампа, у процесі навчання потрібно поєднувати масову, групову та індивідуальну його форми. Для цього 40% навчального часу учні проводять у великих групах (100–150 осіб), де читаються лекції з використанням різних технічних засобів; 20% – у малих групах (10–15 осіб), де обговорюють лекційний матеріал, поглиблено вивчають окремі розділи, відпрацьовують уміння та навички, 40% – працюють індивідуально з використанням додаткової літератури та комп'ютерної техніки [3, с. 324–329].

Здобувши широку популярність в США, «план Трампа» все ж таки не прижився в масовій школі. Нині за ним працюють лише деякі експериментальні школи [12].

Таким чином, історія розвитку організаційних форм навчання свідчить про повсюдні спроби удосконалити класно-урочну та інші системи навчання у напрямку індивідуалізації і

диференціації навчання. Реформи освіти відбуваються нині у більшості розвинутих країнах світу, особливе місце надається проблемі профільної диференціації навчання.

Зважаючи на те, що домінуючою формою навчання в загальноосвітній школі залишається урок, на третьому ступені освіти цього замало, особливо для ефективної реалізації профільного навчання та глобальніших завдань.

У сучасній американській старшій школі навчально-виховний процес відбувається за допомогою використання різних форм – таких, як лекція, семінарські та факультативні заняття, навчальні екскурсії, заняття в навчальних майстернях, практикуми, форми позакласної навчальної роботи (гуртки, студії, конференції, олімпіади), домашня навчальна робота, співбесіди, консультації, заліки та іспити. Вони забезпечують організацію колективної, групової та індивідуальної роботи з учнями [12].

У школах навчально-виховну роботу поєднують із науково-методичною, науково-дослідною та експериментальною; поряд із традиційними методами і формами використовують інноваційні технології навчання.

Форми (лат. *forma* – зовнішній вигляд, обрис) організації навчання – це зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя й учнів, що здійснюється у встановленому порядку і в певному режимі [2, с. 37].

Урок планомірно веде учня від незнання до знання і від невміння до вміння. Про необхідність і корисність уроку знають всі культурні народи. Благоустрій країни залежить від освіченості громадян, тому всі країни схильні до обов'язкової освіти. Урок, крім того, що має велике виховне, освітнє, шкільне і навчальне значення, є одним із найважливіших понять педагогіки. Завдання шкільного уроку – ознайомити учнів із навколишнім світом [1, с. 123–148].

Урок – це така форма організації навчання, за якою навчальні заняття проводяться вчителем з групою учнів постійного складу, одного віку і рівня підготовки протягом певного часу і відповідно до розкладу [10, с. 144].

Семінар є одною з позаурочних форм навчання, характерних організації навчання в старшій школі США. Семінар характеризується високим рівнем самостійності учнів на всіх етапах його підготовки і проведення, а основними видами діяльності школярів є робота над літературою, використання додаткових джерел інформації для виконання поставленого завдання, оформлення результатів самостійної роботи у вигляді конспекту, реферату, доповіді, тез; виступ з відповідним повідомленням на занятті, участь у дискусії, аналіз, рецензування виступів інших учнів тощо.

Наголос на таких формах навчальної роботи, як мікродослідження та експерименти робиться у 11–12 класах. Численні польові види робіт (навчальні практики) проводяться на уроках природознавчого циклу.

Варто зазначити, що в сучасних школах США згідно з навчальними планами проводиться велика кількість екскурсій. Організація та презентація турів, мандрівок у межах шкільного регіону, штату, країни, світу урізноманітнюють навчальний процес, сприяють засвоєнню і свідомому розумінню багатьох елементів змісту навчання, викликають в учнів великий інтерес до предмета, сприяють розвитку мотивації у вивченні конкретної дисципліни [7, с. 165].

Існують в практиці також нестандартні форми організації навчання: мультимедійні навчальні проекти інформаційного та творчого напрямків; використання телевізійних ігор в навчальному процесі; використання телепередач з певного предмету; дидактичні ігри; нестандартні уроки тощо [2, с. 43].

Реалізація у старшій школі профільного навчання з особистісною орієнтацією освіти, коли суб'єктом навчальної діяльності стає не лише вчитель, а й учень, потребує широкомасштабного пошуку нових технологій, зміни форм і методів навчання. Головне завдання профільної школи – допомагати учневі визначитися зі своїми здібностями, інтересами і можливостями, створити умови для самореалізації в період шкільного навчання. Цьому сприяють оптимально підібрані методи навчання.

Методи навчання є одним з найважливіших структурних компонентів навчального процесу. Метод навчання – це спосіб упорядкованої, взаємозв'язаної діяльності вчителя і учнів, спрямованої на досягнення завдань освіти, розвитку і виховання в процесі навчання [10, с. 130].

Висунення на передній план активної діяльності учнів змінило роль словесних методів навчання в американській школі. Трагування досвіду учня як основного засобу навчання призвело

до недооцінки значення слова вчителя. Розповідь-пояснення вчителя займає в навчальному процесі досить скромне місце. Цей метод навчання застосовується найчастіше на уроках алгебри, геометрії, фізики, хімії, тобто при викладанні предметів, що відносяться до академічного профілю.

Стержнем методології в американській школі є бесіда. Передумова цього – однакова рівнозначність всіх учасників бесіди, вони повинні вміти вислуховувати один одного і враховувати думку кожного доповідача.

Американські вчителі добре володіють методом питань і відповідей і використовують його на всіх етапах навчання, у тому числі при опитуванні. Завдання цього методу – стимуляція розумової діяльності учнів, щоб з'ясувати, що є складним чи незрозумілим для учнів. Такий вид опитування отримав назву масового і він займає видне місце на уроках в старшій школі США. Масове опитування має багато позитивних моментів: воно усуває монотонність, поживляє заняття, підключає до роботи всіх присутніх, учні навчаються логічно мислити, узагальнювати, встановлювати зв'язки [8, с. 254].

Велике значення надається організації дискусій. У них вбачають не лише один із видів активної діяльності учнів, який допомагає з'ясувати і вирішити проблему, й ефективний прийом навчання американському демократизму [8, с. 254]. При використанні такого методу, як дискусія, учні виступають з промовами, використовуючи аргументи і контраргументи. Цей метод використовується при вивченні поглиблених курсів з історії, мови, правознавства, економіки. Його цінність для профільного навчання полягає в тому, що під час дискусії в учнів зростає інтерес до предмета, у них виникає бажання отримати глибші знання [1, с. 123–148].

Варто зазначити, що в старших класах відбуваються дебати, в яких беруть участь «природжені» оратори. Заняття з ними проводяться, як в навчальний час, так і в спеціальних ораторських клубах [8, с. 255].

Учневі часто пропонують задалегідь дізнатися щось самостійно або за допомогою батьків осмислити факт, події власного життя. Написання творів з опорою на особистий досвід учня є цікавим методом навчання в старшій школі США [7, с. 164].

Сучасним ефективним методом (а також і формою) навчання в старшій школі США є індивідуальні та групові проекти; «евристичні занурення»; творчі тижні; наукові тижні. Дуже розповсюдженим є метод «проектів», який виник у 80-х роках ХХ ст. і бере свій початок від Дж. Дьюї [1, с. 123–148]. Метод проектів – це завдання, які змушують учнів зібрати матеріал, інтегрувати велику кількість інформації і представити певний проект вирішення якоїсь проблеми (тут одночасно можуть використовуватися знання з географії, історії, математики й ін.) [7, с. 164].

Американські старшокласники часто залучаються до самостійної роботи з літературними та довідковими джерелами, енциклопедіями тощо. Саме на цьому базується значна частина домашніх або групових завдань. Суть методу самостійної роботи полягає в тому, що вчителі ставлять перед учнями завдання, які треба опрацювати самостійно. Переваги цього методу полягають в тому, що учні можуть опрацювати завдання, незважаючи на часові обмеження. Самостійна робота розвиває впевненість в собі, власну діяльність і творчість учнів. Завдання можуть ставитися індивідуально, відповідно до рівня кожного учня. Недоліки самостійної роботи полягають у тому, що відокремленість учнів у навчальному процесі не сприяє введенню соціально-виховного компонента в процес навчання. При використанні цього методу учню потрібно самому знайти вирішення проблеми [1, с. 123–148].

В старших класах, як і в початковій школі, помітне місце займає драматизація як метод навчання. Драматичні вистави, соціодрами, ділові ігри розглядаються як ефективні методи навчання, які широко застосовуються переважно під час вивчення дисциплін гуманітарного циклу і дозволяють успішно розвивати творчі здібності, уяву, активність і самовідданість.

Одним з найпопулярніших видів драматизації є соціодрама або рольова гра – непідготовлене (без репетицій) розігрування якої-небудь життєвої ситуації. Мета її – надати школярам можливість зрозуміти мотиви і відчуття інших людей. Весь клас стежить за тим, як розвиваються події, що говорять учасники сцени, а потім все піддається обговоренню. Соціодрама, безсумнівно, є цікавим методом навчання, якщо він застосовується в розумних масштабах [8, с. 256].

Ділові ігри для навчальних цілей почали застосовуватися з кінця 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. в США. Використання методу ділових ігор висуває підвищені вимоги до дисципліни, розвиває товарицькість і взаємну відповідальність, оскільки відсутність навіть

одного учасника гри в деяких сценаріях порушує логіку її проведення, погіршує результат. Правила гри заохочують учасників до максимального розкриття своїх здібностей, спонукають до підвищення вимогливості до себе та до своїх товаришів [1, с. 123–148].

Кооперативне навчання розуміється як виконання учнями певних завдань, або вивчення певних тем у складі невеликих груп. Враховуючи, що перед групою ставляться загальні цілі, учні навчаються разом працювати, доповнювати один одного, обмінюватися ідеями, приходять до спільних рішень. Залежності обставин ця робота здійснюється під керівництвом вчителя або лідера, визнаного учнями.

Зазначимо, що тестова методика панує в усій освітній системі США, де на розробку тестів витрачаються великі гроші як на федеральному, так і на регіональному рівнях. Тести широко застосовуються у процесі вивчення всіх навчальних предметів, виконуючи подвійну функцію, – навчальну і оцінну. Не заперечуючи використання тестів як однієї з багатьох складових навчального процесу, слід звернути увагу на небезпечність їх переоцінки на практиці.

Тести як фактор навчання не можуть дати глибокого знання і розуміння проблем, а лише спрощують його, примітивізуючи основні положення. Часто в учнів виробляється певний автоматизм у вирішенні завдань, засвоєнні правил, формул, законів, нейтралізується здатність знаходити інший спосіб рішення, аналізувати, творчо мислити. Працюючи з тестами, учні можуть запам'ятати, що і як треба робити, не розуміючи чому [7, с. 165].

Характерною рисою методики навчання в старшій школі є різноманітність джерел, якими користуються учні для здобуття інформації. Підручник відіграє далеко не основну роль в навчанні, хоча він існує не лише для того, щоб читати, й виписувати, систематизувати, узагальнювати, аналізувати і на основі аналізу робити свої, оригінальні висновки [4, с. 109].

Для пошуку вирішення поставленої проблеми заохочуються найрізноманітніші види діяльності школярів: бесіди з фахівцями, відвідини установ, робота зі словниками, довідниками, газетами, журналами і так далі. У зв'язку з цим в «Педагогічному словнику» є специфічно американський термін «польова робота», тобто заняття учнів за межами класу, з використанням різних нешкільних матеріалів. Така робота, поза сумнівом, вимагає додаткового часу, процес навчання сповільнюється. Але вчителі керуються завданням не стільки передачі певного обсягу знань, скільки вироблення у молоді умінь бачити і вирішувати проблеми повсякденного життя [8, с. 255].

Висока оснащеність комп'ютерами дає змогу учням до початку навчання у старшій школі оволодіти необхідними знаннями та навичками для його використання у навчальному процесі. У старшій школі комп'ютер використовується як інструмент для пошуку в Інтернеті необхідної інформації, написання твору, виконання завдання з метою самоперевірки або контрольного тестування [7, с. 164]. Комп'ютер засіб навчання все більше набуває функцій організатора навчального процесу [4, с. 110].

Телевізор і відео – два інших технологічних досягнення людства, які полегшують водночас інколи заважають навчальному процесу, є майже в кожній класній кімнаті. Що стосується телевізора, то в перші півгодини перед основними уроками (але за рахунок навчального часу) учні багатьох старших шкіл США дивляться канал 1, по якому спеціально для школярів показують новини.

Відео використовується вчителем в середньому три рази за два тижні. Після перегляду відеопрограм (документальних або художніх фільмів) слідує дискусія, учні висловлюють свою думку. Але, зазвичай, відео служить величезною підмогою для вчителя і має в своєму розпорядженні великі можливості, тим більше що в американських школах є обширні фонди відеоплівків про природу, людину, мистецтво і художніх фільмів.

Звичайно, телевізійні студії є одним з найсучасніших засобів навчання, який дає чимало можливостей навчитися бути диктором, репортером, оператором, але ці студії існують лише в деяких привілейованих старших школах [5, с. 69].

Історія педагогіки знає немало форм і методів організації навчальної роботи. Спроби їх вдосконалення та пошук нових продовжуються постійно. Найвищу життєздатність за всіх наявних недоліків зберегла класно-урочна система навчання. Вона є основною формою організації профільного навчання в старшій школі США. Її суть полягає в тому, що навчальна робота здійснюється з групою учнів постійного складу, приблизно однакового віку і рівня підготовки (клас), протягом певного часу і за встановленим розкладом (урок). Зважаючи на те, що домінуючою формою навчання в загальноосвітній школі залишається урок, для ефективної реалізації профільного навчання

в старшій школі США використовуються лекції, семінари, практикуми, екскурсії тощо. Найефективнішими з використовуваних методів навчання старшої школи США можна назвати бесіду, самостійну роботу в групах та проекти. Варто зазначити, що високий рівень оснащення навчальних класів та майстерень сучасними технічними засобами відіграє дуже важливу роль при реалізації повноцінного навчання в старшій школі США.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко М. М. Профільне навчання в середній школі Федеративної Республіки Німеччини: Дис. ... канд. наук: 13.00. 01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2007. – 221 с.
2. Барановська О. В. Дидактичні підходи до проблеми форм навчання в профільній школі // Профільне навчання: теорія і практика / Інститут педагогіки АПН України; Гімназія № 290 м. Києва / наук. ред. Л. А. Липова. – К., 2007. – С. 35–45.
3. Волкова Н. П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 576 с.
4. Воробьев Г. Г. Легко ли учиться в американской школе? – М., 1993. – 192 с.
5. Дмитриев Г. Д. Джонни идет в школу... – М.: Новая школа, 2001. – 160 с.
6. Івчик Ю. До проблеми розвитку форм організації навчальної діяльності в історико-педагогічному контексті // Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. праць – Вип. LI / наук. ред. проф. В. І. Сипченко. – Слов'янськ, 2010. – С. 212–222.
7. Красовицький М.Ю. Старша школа США: особливості сучасної організації та зміст освіти / М. Ю. Красовицький // Старша школа зарубіжжя: організація та зміст освіти. – К., 2006. – С.143–181.
8. Малькова З. А. Современная школа США, – М., 1971 – 368 с.
9. Мельниченко Б. Метод проектів за рубежом: минуле та сучасне [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://osvita.ua/school/technol/1405> – Заголовок з екрану.
10. Фіцула М.М. Педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – 2-е вид. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003. – 192 с.
11. 3 історії форм організації навчання [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://psylist.net/hprog/edu054.htm> – Заголовок з екрану.
12. Из истории развития форм и организации обучения [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://paidagogos.com/?p=86> – Заголовок з екрану.